

Любомир Винар
Kent State University
Kent, Ohio

ЗБІРКА СТАТТЕЙ М. ГРУШЕВСЬКОГО «НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ» (1918): ІСТОРІЯ ВИДАННЯ

ВПРОВАДЖЕННЯ

У 1991 році відзначаємо 125-ліття з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (29.IX 1866 — 25.XI 1934), найвизначнішого українського історика, провідного діяча українського національно-культурного і державного відродження 20-го століття, голову Української Центральної Ради і першого президента Української Народної Республіки в 1918 р. Як політично-державний провідник, Грушевський проголосив Четвертий Універсал Української Центральної Ради, датований 22 січня 1918 року, який є найвидатнішим конституційним актом української державности в модерному періоді української історії.

Не зважаючи на виїнятково складні внутрішні й зовнішні політичні обставини, невідповідність українського народу до побудови власної держави, Грушевський зумів довести до проголошення повної незалежності і самостійності української держави — Української Народної Республіки, а проголошений ним Четвертий Універсал поставив тверду основу для дальшого державного розвитку української нації.

Як оцінювали українські видатні діячі державницьку діяльність Грушевського? Відповідь на це питання, у великій мірі, знайдемо в редакційній статті, надрукованій у «Віснику Спілки Визволення України» з нагоди відзначення першої річниці діяльності Української Центральної Ради. Там подано таку характеристику Михайла Сергійовича:

Провід У.Ц.Ради був у щасливих руках третього найвизначнішого діяча нової відродженої України, по Шевченкові і Драгоманову, проф. Михайла Грушевського. Його дотеперішній досвід у громадянській праці, познайомлення з соборною Україною, знамените знання історії України й загальної, енергічність, ідейність і безприкладна працьовитість робили його провід незаступимим і певним успіху. Сі великі й рідкі прикмети голови У.Ц.Ради заважили дуже при пляновім етаповім розвитку українського національного руху від записки, представленої свого часу міністрам бувшої Росії в Петро-

граді через перший, третій і четвертий Універсали — до повної державної незалежності України.¹

Збірник статей М. Грушевського *На порозі Нової України* вводить дослідника і читача в лабораторію державного будівництва голови УЦРади, в світ його ідей, знайомлять читача з його, як писав Грушевський, поглядами і висновками, гадками і мріями, які він записував в 1918 році по гарячих слідах вагомих подій відродження і будівництва української держави. Він був свідомий деяких своїх помилок і в передмові виразно писав:

І коли в моїх поглядах і висновках будуть помилки, то одно я знаю твердо, що моїми гадками і висновками, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликала до праці. І за се, я вірю воно вибачить мені й те, в чім я помилявся.²

Вірно, що перевидання цієї рідкісної збірки статей причиниться до повнішого вивчення життя і діяльності Михайла Грушевського в Україні й у інших країнах, а також значно поширить джерельну базу грушевськознавства.

ІСТОРІЯ ВИДАННЯ

На початку квітня 1918 року в друкарні Акційного Товариства «Петро Барський у Києві» видруковано збірку статей Голови Української Центральної Ради *На порозі Нової України* (НПНУ).³ Це видання вийняткові важливе для дослідження світогляду і діяльності Михайла Сергійовича, як будівничого української державності в 1917/18 роках. Рівночасно *На порозі Нової України* містить деякі центральні історіософічні й історіографічні концепції Михайла Грушевського, що стали інтегральною частиною української національно-революційної ідеології періоду Української Національної Ради і народження Української Народної Республіки. Грушевський уважав свій твір за «свого роду політичний заповіт»⁴ з 1918 року, і тому аналіза даного видання необхідна для вивчення життя і творчості Михайла Грушевського, якого тоді називали «батьком української державності».

¹ «В перші роковини Української Центральної Ради», *Вістник політики, літератури й життя*, Відень, 31 марта 1918, ч. 13 (196), стор. 1.

Вістник був офіційним виданням Союзу Визволення України. Його редагували в 1914-1918 рр. Волод. Дорошенко, М. Возняк і А. Жук.

² Михайло Грушевський, *На порозі Нової України*. Гадки і мрії. Київ, 1918, стор. 3.

³ Мих. Грушевський, *На порозі Нової України*, Київ, 1918, 120 стор. Деколи цей твір цитуємо в скороченій формі, як НПНУ.

⁴ М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 5.

За свідченням проф. Петра Одарченка, в 1918/20-их роках збірка *На порозі Нової України* була серед української молоді «найпопулярнішою книжкою» і мала великий вплив на формування української свідомості і національного світогляду.⁵ Знаємо, що до сьогодні цей трактат Грушевського турбує партійних радянських істориків, які далі фальсифікують творчу спадщину найвидатнішого українського історика. Для прикладу згадаємо історика В. Г. Сарбея, який у своїй статті «До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського» пише:

Отже, якщо безпосередньо звернутися до книжки *На порозі нової України*, можна одразу ж переконатися в її виразній націоналістичній спрямованості, яка й послужила ідеологічним обґрунтуванням виступу Центральної ради проти Радянської влади. У Грушевського, справді, йдеться тут про нову, тільки зовсім не Радянську Україну. Це концентрований вираз націоналістичних поглядів автора, який пишномовно назвав його своїм «політичним заповітом».⁶

Як наглядно бачимо з вищенаведеної цитати, збірник *На порозі Нової України* М. Грушевського з 1918 року, далі інтерпретують партійні й непартійні дослідники і він є далі актуальним твором в контексті українського національного і державного відродження в 1990-их роках.

Завданням нашої статті є подати коротку історію збірника *На порозі Нової України* М. Грушевського, що служить одним із найважливіших джерел до вивчення його діяльності і творчості в 1918 році.

Кожна книжка має свою історію і збірник *На порозі Нової України* не є винятком. Історію відтворюємо на основі деяких архівних матеріалів і публікацій Михайла Грушевського, як також беремо під увагу інші матеріали, які допомагають повніше насвітлити різні аспекти даного видання. Спершу важливо хоча коротко обговорити основні бібліографічні дані.

Збірка статей М. Грушевського *На порозі Нової України*, подібно, як також інші його видання 1918 року, вийшла його власним накладом у квітні 1918 року. На титульній сторінці видання знаходимо такі бібліографічні дані:

Мих. Грушевський
НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ
Гадки і мрії
1918

⁵ Петро Одарченко, «Михайло Грушевський і українська молодь», *Український Історик*, ч. 1-2, 1991.

⁶ В. Г. Сарбей, «До питання про наукову спадщину академіка М. С. Грушевського», *Український Історичний Журнал*, ч. 10, 1989, стор. 115.

На останній неномерованій сторінці (за нашим обчисленням, стор. 123) знаходимо додаткові інформації про місце друку і друкарню, а саме:

КИЇВ

Друкарня Акц. Т-ва «Петро Барський у Києві»

Мих. Грушевський

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

Г А Д К И І М Р І І

==

1918.

Титульна сторінка з першого видання.

Книжка начислює 120 сторінок друку, що є номеровані, і три без зазначення, сторінок. На першій неномерованій сторінці (стор. 121) знаходимо список 18 українських книгарень Києва, Полтави, Одеси й інших міст. Наступна незадрукована сторінка, а на останній (стор. 123) поданий зміст книжки і вже згадані інформації про друкарню. Не маємо відповідних інформацій про наклад збірки *На порозі Нової України*, хоча можна припускати, що він був високий з огляду на популярність автора. Розповсюдженням книжки займалася друкарня Т-ва «Петро Барський у Києві» (Хрещатик, 40), в якій Грушевський власним накладом друкував інші свої видання.⁷

У Київській бібліографії праць М. Грушевського Д. Балики (появилася в третьому томі Ювілейного Збірника присвяченого М. Грушевському в 1929 р.) знаходимо такий бібліографічний опис видання:

На порозі нової України. Гадки і мрії (Вид. автора). Київ. 120 стор.⁸

Першу неповну бібліографічну згадку про книжку Грушевського подано в «Огляді української книжкової продукції в 1918 році» в журналі «Книгарь»⁹ (Літопис українського письменства, Київ, ч. 20, 1919 р., стор. 1320). Це скорочена бібліографічна нотатка, без подання числа сторінок і видавництва. Для порівняння з попереднім бібліографічним записом з 1929 року подаємо його в цій скороченій формі в якій букву «н» в прикметнику «Нової» видруковано малою буквою:

Грушевський, М. проф. На порозі нової України

Виринає засадниче питання про оригінальний наголовок збірки М. Грушевського, а точніше про прикметник «нової», себто чи «н» Грушевський писав великою чи малою літерою?

Для визначення точно наголовку твору Грушевського, я порівняв титульну сторінку книжки Грушевського з 1918 року з рукописною сто-

⁷ У цій самій друкарні Грушевський в 1918 році видав збірку начерків, оповідань і заміток «Sub Divo» (Київ 1918, 111 стор.). Важливо згадати, що ця друкарня, як зазначено на останній сторінці згаданого видання, займалася розповсюдженням інших публікацій Грушевського.

⁸ «Матеріяли до бібліографії друкованих праць академіка Грушевського за 1905-1928 рр.» Упорядкували Д. Балика, Д. Карпінська і другі *Ювілейний збірник на пошану акад. Михайла Сергієвича Грушевського*, т. III, Київ 1929, стор. 32. Цю бібліографію передруковано в праці Lubomyr R. Wynar, *Mykhailo Hrushevskyi 1866-1934*. Bibliographic Sources. New York-Munich, Ukrainian Historical Association, 1985, pp. 3-51.

⁹ У редакційній замітці «Огляд української книжкової продукції в 1918 році» пишеться, що редакція журналу «Книгарь» «сподівалася, що 1918 рік якось урегулює реєстрацію видань, але гірко помилились». На цей раз офіційних відомостей немає ніяких. Довелось користуватися матеріалом, зібраним виключно в редакції журналу «Книгарь». Також редакція згадує, що не завжди одержувала видання, а тому «і реєстр «Книгаря» не міг бути бездоганим щодо повноти». *Книгарь*, ч. 20, квітень 1919 стор. 1310. Короткий огляд українських видавництв в 1918 році, поданий в статті Євгена Грицака «З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922)», *Літературно-Науковий Вісник*, т. 90, кн. 5, стор. 55-65.

рінкою, писаною рукою історика, що її одержано з Відділу Рукописів Центральної Наукової Бібліотеки Академії Наук у Києві, в якому зберігається частина архівного фонду Грушевського. У Відділі Рукописів ЦНБА подано такий опис Грушевського:

На порозі нової України (передмова до збірки), 1918, лютий-квітень
3 арк. Автограф. Без підп. Ф.І, од. зб. 11193.

11193 На порозі нової України 1

Книжка написана своїм рукою історика
 з великими буквами до заголовка: ^{у чотирьох} ~~у чотирьох~~ ^{розділах} ~~у чотирьох~~ ^{розділах} ~~у чотирьох~~
 лютий-квітень, під час якого ~~робота~~ ^{робота} ~~своєю~~ ^{своєю} ~~рукою~~ ^{рукою} ~~від~~ ^{від} ~~рукою~~ ^{рукою}
 коштує ~~був~~ ^{був} ~~задуманий~~ ^{задуманий} ~~Тимчасовий~~ ^{Тимчасовий} ~~і~~ ^і ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
 до ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
 під ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}
~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика} ~~в~~ ^в ~~рукою~~ ^{рукою} ~~історика~~ ^{історика}

Автограф. Перша сторінка з передмови М. Грушевського.

Знаходиться у фондах відділу манускриптів ЦНБ.

На першій сторінці рукопису Грушевський подав назву «На порозі Нової України», на видрукованій титульній сторінці видання подана назва великими буквами «НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ», а в тексті видання Грушевський писав «На порозі нової України». На нашу думку, назву видання можна писати *На порозі Нової України*, так як знаходимо її в надрукованій передмові, в якій подано «На порозі Нової України».

Заразом треба зазначити, що терміни «Стара Україна» і «Нова Україна» в історичній літературі можна писати великими літерами, якщо під ними розуміємо специфічні історичні періоди або епохи. Саме тому в 1917 році М. Грушевський видав працю, в якій «Стара Україна» пишеться з великої букви. На увазі маємо збірку його історичних досліджень *З політичного життя Старої України* (Київ, 1917). У цій пра-

ці Грушевський під «Старою Україною» розуміє середньовічний і козацько-гетьманський періоди історичного розвитку України.

Друге важливе питання відноситься до точного визначення часу, в яким історик підготував це видання до друку. У видрукованій передмові подано місяці «Лютий-март 1918»,¹⁰ а в рукописі рукою Грушевський перекреслив слова «В квітні».¹¹ На основі перевірення поданих дат в рукописі і видрукованій книжці, приходимо до висновку, що він підготував до друку збірку статей *На порозі Нової України* протягом лютого, березня і початку квітня. Отже приймаємо дату з рукопису Грушевського — «лютий-квітень 1918», а не «лютий-березень 1918», як подано у видрукованій передмові до видання.

Перший рукопис *На порозі Нової України* знищено під час зруйнування дому Грушевського в Києві запальними набоями большевицької артилерії 25 січня 1918 року. Про цю трагічну подію знаходимо доволі точну інформацію в статті історика «На переломі». Грушевський пише:

25 січня, під час бомбардування Києва, большевики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив — наш фамілійний дім, побудований десять років тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних зарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька мінут обернули в одно огнище весь дім. Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колекції українських старинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду... Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла між іншим і недописана книжка «На порозі нової України», котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там — се може було б можливо, коли б останні тижні не вирвали такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашій життю, в нашій мишленню.¹²

Тут треба зазначити, що в тому самому часі Михайло Грушевський перейшов велику родинну трагедію: наслідком пожежі будинку померла його улюблена мати Главіра Грушевська¹³ — це був великий удар,

¹⁰ М. Грушевський, *На порозі Нової України*, стор. 4.

¹¹ Центральна Наукова Бібліотека, Відділ Рукописів, Ф. 1, ч. 11193, стор. 3. Далше цитується, як ЦНБ ВР, Ф. 1, ч. 11193. В передмові Грушевського до НПНУ є замітки, вставки і перечеркнення рукою Грушевського.

¹² М. Грушевський, *На порозі Нової України*, стор. 5. Докладний опис знищення дому Грушевських знаходимо в спогаді очевидця пожежі Євгенії Кричевської, «Пожежа будинку Михайла Грушевського», *Нові дні*, ч. 105, 1958, стор. 13-20.

¹³ М. Грушевський, *На порозі Нової України*, стор. 5. Докладніше про смерть матері Грушевського в нашій праці — Любомир Винар, *Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості*,

але родинна трагедія і втрата майна не заломали Президента республіки. Але немає сумніву, що ці події і тодішня психологічна настанова Грушевського мали домінуючий вплив на виготовлення другого рукопису *На порозі Нової України* і взагалі на тодішні політично-державні концепції Грушевського, який виразно писав:

І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сім моменті, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою большевиків, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожегу, і вона за кілька день умерла від сих страшних заворушень і потрясень. Що Україна, як і я, стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючись в сих згарищах, і перед нею стають зовсім нові перспективи і вигляди, не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.¹⁴

Заки перейдемо до короткої аналізи змісту і головних політично-державних концепцій Голови Української Центральної Ради, висловлених в збірці *На порозі Нової України* у 1918 році, треба поставити питання про зміст першого манускрипту цієї праці, який Грушевський писав в 1917 році. Інформація про цей знищений манускрипт скупа. У передмові до видрукованого видання Грушевський пише:

Я задумував сю книжку в ясних хвилинах-інтервалах, які траплялись під час тодішнього визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як це стало з кінцем року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в яким уявлялися мені наші перспективи перед самим захмаренням. Та рукопись пропала, і я написав її наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як вона писалася тоді — в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було. Ся різкість може і вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю засліплювати гірку правду в солодкий облаток, *captando auram popularem* — щоб не зразити собі людей.¹⁵

Нью Йорк-Мюнхен, 1974, стор. 33-34. Главіра Грушевська померла 30 січня 1918 року. Її похорони відбулися потайно.

Як відомо, Муравйов видав свій наказ ч. 9 з 4 лютого 1918 р., в якому наказував «немилосердно винищувати... всіх ворогів революції», а в наказі ч. 11 з 11 лютого писав, що советську владу «ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів» — *Велика українська революція*, цит. пр., стор. 53. Важливі спостереження подані у спогадах учасників подій Г. Лапчинського, Костянтина Бельговського і інших. Бельговський пише, що з дому Грушевського «к утру 26 января сохранился лиш темноватий, закопчений остров, на котором у парадного входа белела табличка: "1908-9. Проектовано і будовано інженером В. Л. Максимовим. Декорація фасаду В. Г. Кричевського. Майолика Івана Гладиревського"». Цитуємо за Олегом Романчуком «Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою», *Дзвін* (Львів), ч. 8, 1990, стор. 90.

¹⁴ М. Грушевський, *На порозі Нової України*, стор. 7.

¹⁵ М. Грушевський, *цит. пр.*, стор. 3.

Тепер виринає питання про правдоподібну дату започаткування праці М. Грушевського над першим манускриптом *На порозі Нової України* в 1917 році. Не знаходимо безпосередніх інформацій відносно цієї справи, а в недавно опублікованих «Споминах» Грушевського¹⁶ не згадується манускрипту. Одначе, на основі записок історика можемо визначити приблизний час, в якому він започаткував свою працю над цією збіркою статей. На нашу думку, на початку квітня, після відбуття вдалої маніфестації українців у Києві 19 березня ст. ст. (1-ого квітня нового ст.) і перед скликанням першого українського національного з'їзду-конгресу в столиці України в днях 6 квітня ст. ст. до 8 квітня ст. ст. 1917 р. (19 до 21 н.ст.), Грушевський уже мав плян видання збірки статей, присвячених державному будівництву і найновішому періоду українського національного відродження. Він пише у «Споминах», що в тому часі працював в «гарячковім захопленні» і у великому піднесенні. Він писав багато статей до «Нової Ради», а також ладив «ширше політичне кредо даного моменту: розвиток тодішнього політичного гасла Ц. Ради — Якої ми хочемо автономії і федерації»... «Хто такі українці і чого вони хочуть»... «Звідки пішло українство і до чого воно іде».¹⁷ Логічним продовженням цих праць, на нашу думку, була його концепція написання своєрідного «політичного заповіту» — *На порозі Нової України*. Цю працю продовжував він в наступних місяцях. Саме у квітні Грушевський писав у виїнятковому піднесенні про завдання «і обов'язки українського громадянства перед моментом», в якому воно переходило «по довгій летаргії» до «стадії консолідації».¹⁸ Це наше припущення основане на спогадах і думках Грушевського в квітні 1917 р., коли він накреслював завдання і обов'язки українства, яке репрезентувало Нову Україну і її стримління до відновлення самостійності і державного життя. Перший рукопис, як згадує Грушевський, він писав в «лагідних тонах» коли ще він вірив у співпрацю укра-

¹⁶ Михайло Грушевський, «Спомини». Підготовка тексту й примітки Сергія Білоконя, *Київ*, ч. 8 (серпень), 1989. Це друга частина спогадів М. Грушевського, присвячена Українській Центральній Раді, яка друкувалася в кількох числах київського журналу *Київ*. Треба згадати, що в цих спогадах Грушевського знаходимо пропущені слова. Першу частину «Смоинів», які охоплюють його ранній період життя, започатковано друкувати в ж. «Київ» у місяці вересні 1988 р. (ч. 9). Дальше цитується, як «Спомини».

¹⁷ М. Грушевський «Спомини», цит пр., *Київ* ч. 8, 1989, стор. 145.

¹⁸ Там же. У споминах Грушевського знаходимо цінні вістки про його творчу працю в тому часі. Він писав:

«Так, працювалося сильно. Але я чув себе щасливим, по кількох роках заслання, в своїм милім кабінеті, серед зібраного в нім старого українського мистецтва-образів, портретів, посуду, арматури, що дивилися на мене з усіх стін, коли я підіймав очі від паперу, а в вікна заглядало наше українське сонце і мирна картина відкривалася на київські узгір'я і долину Дніпра. Я будився рано і працював до полудня... Від полудня, звичайно забирали час всякі засідання», (там же, стор. 145).

їнських демократичних кругів з російськими демократами і в державний федеративний устрій України. Другий, новий рукопис *На порозі Нової України*, виданий в 1918 році, відзеркалював уже новим етап політично-державного розвитку української нації, яка проголосила устами Голови Центральної Ради свою повну самостійність і державність.

Українське Історичне Товариство вирішило перевидати працю Михайла Грушевського *На порозі Нової України* з 1918 р., що відзеркалює його політичні й історичні погляди в тому часі, а zarazом являється своєрідним політичним заповітом батька української державности.